

Територіально-політична ситуація в південних і східних макрорайонах України в контексті проблем національної безпеки

Мирослав Дністрянський
доктор географічних наук,
доктор суспільно-економічних наук Українського Вільного Університету в Мюнхені,
професор кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка

Дослідження територіально-політичної диференціації України найбільш доцільно розглядати в розрізі макрорайонів держави, які виділені за відмінностями історико-географічного й соціально-економічного розвитку, етнопонаціонального й релігійного складу населення, оскільки саме ці чинники є визначальними в диференціації політико-географічних настроїв в Україні [2, с. 20]. Якщо територіально-політична ситуація в кожному з 12 виділених макрорайонів, яка проявляється насамперед в територіальних відмінностях геополітичної свідомості й електорально-політичної активності населення, з огляду на внутрішньо-політичну нестабільність та зовнішні деструктивні впливи, є достатньо складною, то в південних і східних макрорайонах Одеському (Одеська область), Центрально-Причорноморському (Миколаївська і Херсонська області), Дніпровсько-Харківському (Дніпропетровська, Запорізька і Харківська області), Донецькому (Донецька і Луганська області), Кримському (АР Крим) тенденції її розвитку мають вкрай загрозливий характер і безпосередньо є однією з основних проблем національної безпеки держави.

Отже, з огляду на пріоритетність історико-географічних та етногеографічних передумов на формування геополітичної свідомості, а відтак і політичної активності населення різних частин України в методології визначення основних рис територіально-політичної ситуації в кожному з означених макрорайонів будемо акцентувати увагу на:

- а) ступені історичної пов'язаності зі загальнонаціональним політичним рухом;
- б) основних етнокультурних передумовах формування політичної ситуації;
- в) виділенні політично значущих соціально-економічних особливостей;
- г) визначенні характерних рис геополітичної свідомості та електорально-політичної активності в контексті проблем територіально-політичної цілісності держави.

Вузлове значення для збалансування політичної ситуації в Україні на основі загальнодержавних інтересів має **Дніпровсько-Харківський макрорайон (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області)**, який є одним з лідерів економічного розвитку держави та «донором» державного бюджету. Суттєвими його історико-географічними особли-

Територіально-політична ситуація в південних і східних макрорайонах України

востями є пізніше, порівняно з центральними районами, масове заселення (починаючи з XVII ст.). З загальноукраїнським культурно-політичним рухом цей макрорайон пов'язує достатньо багато моментів, але найбільше – історія козацтва (запорізького та слобідського). Важливим також є і те, що Харків та Харківщина була одним з епіцентрів українського культурного піднесення першої половини XIX ст. та 20-х років XX ст., коли це місто було першою столицею УРСР. Водночас в часи української революції 1917–1920 років Харків та Криворіжжя стали епіцентрами альтернативних до українських державницьких змагань маріонеткових російсько-більшовицьких геополітичних проектів (у вигляді різних т. зв. радянських республік), що може бути використано і сучасній сепаратистській пропаганді. Характерною рисою макрорайону є велика роль індустріалізації в процесах соціально-економічного освоєння, а відповідно – й міграцій у формуванні міського населення. Рівень урбанізації (близько 80%) є одним з найвищих в Україні. Суперечливим моментом економічного, а також

і політичного розвитку макрорайону, є формування тут великих фінансово-промислових груп, власники яких відчужені від української культури, хоча в їхніх геополітичних орієнтаціях проукраїнський вектор все ж є переважаючим. Разом з тим, в цьому макрорайоні, насамперед в Харкові, зосереджені і впливові політичні та економічні групи відверто антиукраїнського спрямування.

Попри суттєве переважання етнічних українців (73%), питома вага населення з рідною українською мовою є помітно меншою (близько 56%). З огляду на суттєвий вплив мігрантів в процесі індустріального розвитку значною в цьому районі є частка етнічних росіян (понад 21%) і ще більшою – частка населення з рідною російською мовою (майже 40%) (Державний комітет статистики України, 2003). Для мовно-географічної ситуації характерною є біполярна модель: російськомовне велике місто – україномовна сільська округа. Українській культурно-політичній ідентифікації не сприяє і той факт,

Дніпровсько-Харківський макрорайон

(Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області)

Один із лідерів економічного розвитку держави та «донор» державного бюджету

Основні риси:

- макрорайон пов'язує з історією козацтва;
- епіцентр українського культурного піднесення першої половини XIX ст. та 20-х років XX ст.;
- Харків — перша столиця УРСР;
- велика роль індустріалізації;
- рівень урбанізації (близько 80 %) є одним із найвищих;
- великі фінансово-промислові групи, власники яких відчужені від української культури;
- впливові політичні та економічні групи відверто антиукраїнського спрямування;
- етнічних українців — 73 %;
- населення з рідною українською мовою — близько 56 %;
- частка етнічних росіян — понад 21 %;
- населення з рідною російською мовою — майже 40 %;
- російськомовне велике місто — україномовна сільська округа;
- в конфесійній структурі населення — перевага УПЦ (МП)

З огляду на складне політико-географічне положення макрорайону, Росія може інспірувати виникнення конфліктних ситуацій, насамперед в м. Харків

що в конфесійній структурі населення помітною є перевага вірних УПЦ (МП) (Дністрянський 2006).

Активність громадян на виборах є порівняно високою. Електорат потенційно готовий голосувати за впливові українські ліберально-демократичні й центристські сили, особливо за умови підтримки місцевих бізнес-еліт (понад 40%) та адміністративного чинника. Українські національно-демократичні партії на сьогодні може підтримати не більше 20% виборців. Потенційний електорат комуністичних та проросійських політичних сил також становить не менше 20 %.

В геополітичній свідомості населення переважає підтримка незалежного державно-політичного розвитку України, але часто в форматі радянських уявлень про українську державність. Досить поширеними є автономістські та проросійські настрої в поєднанні з ідеями відновлення СРСР. Відчутними є і прояви радянської ментальності та політичного нігілізму. Державно-територіальний патріотизм ґрунтується на пріоритетності економічної скла-

дової бачення державних інтересів. З огляду на складне політико-географічне положення цього макрорайону Росія може інспірувати виникнення конфліктних ситуацій, насамперед в м. Харкові.

З південних й східних макрорайонів найменш політично-проблематичною є ситуація в **Центрально-Причорноморському макрорайоні (Миколаївська і Херсонська обл.)**. Масовому заселенню цієї території, яке почалося з кінця XVIII ст., передувало тривалий період домінування кочових і напівкочових культур, а з XV ст. - Кримського ханства. Різною мірою район зазнавав і запорізьких козацьких впливів, був втягнутий в політичний рух за незалежність України 1917– 1920 років.

І хоча цей макрорайон вже давно утвердився як важлива частина корінного етнічно українського масиву (частка етнічних українців – понад 81 %), питома вага населення з рідною українською мовою є помітно нижчою (менше 70 %). Етнічні росіяни формують найбільшу етнічну групу (близько 17 %)

і зосереджені переважно у містах (Державний комітет статистики України, 2003). В релігійно-конфесійній структурі населення – перевага УПЦ (МП). Порівняно більшою, ніж в центральних і західних макрорайонах, є і кількість віруючих-протестантів.

Сьогодні Центрально-Причорноморський макрорайон відзначається середнім рівнем економічного розвитку, а економіко-географічна ситуація загалом не має підстав стати каталізатором якихось політико-географічних процесів. Для зміцнення загальноукраїнських та регіональних економічних інтересів особливо важливо на сьогодні використати великий потенціал агробізнесу та водного транспорту.

Щодо політичної ментальності й активності, то Центрально-Причорноморський макрорайон має багато спільного з Дніпровсько-Харківським. Це стосується і електоральної активності громадян, яка є дещо нижчою, ніж в середньому по Укра-

їні, і суттєвого впливу адмінресурсу та місцевих бізнес-еліт, за підтримки яких електорат готовий у своїй більшості підтримати центристські політичні сили, і збереження проявів радянської ментальності. Але рівень підтримки українських національно-демократичних партій може бути дещо більшим (до 25 %), а комуністичних і проросійських – меншим (до 15 %). На відміну від Дніпровсько-Харківського макрорайону, тут нижчий рівень концентрації проросійських політичних сил. Ймовірність появи серйозних внутрішніх територіально-полі-

Нижчий рівень концентрації проросійських політичних сил. Ймовірність появи серйозних внутрішніх територіально-політичних конфліктів в макрорайоні, навіть з урахуванням того, що окупація Росією Криму різко погіршила його політико-географічне положення, тут є невисокою

Центрально-Причорноморський макрорайон

(Миколаївська і Херсонська області)

Найменш політично-проблематичний макрорайон

На відміну від Дніпровсько-Харківського макрорайону, тут нижчий рівень концентрації проросійських політичних сил. Ймовірність появи серйозних внутрішніх територіально-політичних конфліктів є невисокою

Основні риси:

- заселенню території передував тривалий період домінування кочових і напівкочових культур, а з XV ст. — Кримського ханства;
- етнічних українців — понад 81 %, етнічних росіян — близько 17 %
- у релігійно-конфесійній структурі населення — перевага УПЦ (МП);
- середній рівень економічного розвитку, великий потенціал агробізнесу та водного транспорту;
- суттєвий вплив адмінресурсу та місцевих бізнес-еліт на політичну ментальність і активність громадян;
- рівень підтримки українських національно-демократичних партій — до 25 %, комуністичних і проросійських — до 15 %;

Одеський макрорайон (Одеська область)

Політико-географічне положення району було складним з огляду на близькість до придністровського конфлікту, прикордонні суперечності з Румунією і Молдовою

Основні риси:

- територія регіону була в епіцентрі боротьби за українську державність впродовж 1917–1920 років;
- однак українські культурно-політичні складові представлені неадекватно;
- в Одесі та Південній Бессарабії переважає населення з рідною російською мовою;
- склад населення — поліконфесійний, за переваги православних УПЦ (МП) та значної кількості протестантів;
- макрорайон володіє стратегічно важливим транспортно-транзитним потенціалом;
- широкий діапазон ідеологічних симпатій: від ліберально-демократичних до комуністично-проросійських

Є підґрунтя для прощтовхування масштабних російських геополітичних проектів («Новоросії», «Русского мира») і локальних («Південної Бессарабії» та «Гагаузії»), що може спричинити конфліктні ситуації

Ідеологічне та етнополітичне підґрунтя для прощтовхування масштабних російських геополітичних проектів («Новоросії», «Русского мира») і локальних («Південної Бессарабії» та «Гагаузії») може спричинити різні конфліктні ситуації

тичних конфліктів в макрорайоні, навіть з урахуванням того, що окупація Росією Криму різко погіршила його політико-географічне положення, тут є невисокою.

З історико-географічного погляду **Одеський макрорайон (Одеська обл.)** має багато спільного з Центрально-Причорноморським (і щодо етнополітичної ситуації в давні часи та середні віки, і щодо масового заселення з кінця XVIII ст.). Але є тут і свої особливості. Зокрема, на формування етнічного складу населення суттєво вплинула політика заохочувальної іноземної імміграції, яку проводив

уряд Російської імперії, і яка значною мірою визначила більшу етнічну строкатість регіону. В другій половині XIX – на поч. XX ст. в Одесі проводили активну культурну і політичну діяльність осередки різних українських політичних і культурних організацій. З містом пов'язана діяльність низки відомих українських історичних постатей. Територія регіону була і в епіцентрі боротьби за українську державність впродовж 1917–1920 років. Однак загалом у сформованому засобами масової інформації історико-культурному образі Одеси українські культурно-політичні складові представлені неадекватно, що негативно впливає на геополітичну свідомість населення міста і регіону.

Виділяючи політично значущі етнокультурні й економічні передумови, зазначимо, що в Одеській області розміщений найбільш етнічно поліареальний історичний район України – Південна Бессарабія. Частка етнічних українців в регіоні – 62,8 %,

етнічних росіян – 20,7 %, болгар – 6,1 %, молдаван – 5,0 %. Населення з рідною українською мовою становить лише відносну більшість (46,3 %). В Одесі та Південній Бессарабії перевагу має населення з рідною російською мовою (Державний комітет статистики України, 2003). Для макрорайону характерним є поліконфесійний склад населення за переваги православних УПЦ (МП) та наявності значної кількості протестантів й атеїстів. Під егідою місцевого єпископату УПЦ (МП) в регіоні діє низка релігійно-політичних центрів відверто антиукраїнського спрямування. Одеський макрорайон сьогодні володіє стратегічно важливим для всієї країни транспортно-транзитним потенціалом. Але в соціально-економічному аспекті виділяється нерівномірністю розвитку, насамперед між центральною агломерацією та периферійними територіями, що не сприяє утворенню загальноукраїнської політичної ідентичності.

Політико-географічне положення району з самого початку незалежності України було складним з огляду на близькість до придністровського конфлікту, прикордонні суперечності з Румунією і Молдовою. Окупація Криму Росією ще більше погіршила його становище. Активність громадян на виборах також є порівняно невисокою. У м. Одеса простежується достатньо широкий діапазон ідеологічних симпатій: від ліберально-демократичних до комуністично-проросійських, а їхній розподіл суттєво залежить від впливовості місцевих лідерів та адмінресурсу. Українські національно-демокра-

Через слабку поєднаність Донецького макрорайону з українською державницькою ідеєю Росія навесні 2014 року відносно легко інспірувала на основі проросійських сепаратистських гасел (проекти «Новоросії», «ЛНР», «ДНР») територіально-політичний конфлікт

Донецький макрорайон (Донецька, Луганська області)

Достатньо вразливий регіон у контексті різних можливих проявів територіально-політичної дестабілізації

Основні риси:

- вирішальне значення в освоєнні цієї території має розвиток промисловості (Донбас на початку ХХ ст. перетворився в головну паливну та металургійну бази Росії);
- ступінь втягнутості Донеччини в українські державотворчі процеси — невисока;
- на початку 1918 року була створена так звана Донецько-Криворізька радянська республіка як противага українським державницьким прагненням;
- на 2001 рік невелике переважання етнічних українців — близько 57 %, частка етнічних росіян — понад 38 %;
- велика кількісна перевага громад УПЦ (МП);
- поширення нерентабельних підприємств та депресивних міст, і відповідно — соціально невдоволеного населення;
- переважаче бачення України як складової радянської імперії, рівень українського патріотизму є невисоким

Через слабку поєднаність Донецького макрорайону з українською державницькою ідеєю, Росія навесні 2014 року відносно легко інспірувала на основі проросійських сепаратистських гасел (проекти «Новоросії», «ЛНР», «ДНР») територіально-політичний конфлікт

тичні сили в регіоні підтримувало не більше 20 % виборців. Є ідеологічне та етнополітичне підґрунтя для прощтовхування масштабних російських геополітичних проєктів («Новоросії», «Русского мира») і локальних («Південної Бессарабії» та «Гагаузії»), що може спричинити різні конфліктні ситуації.

Донецький макрорайон (Донецька, Луганська обл.) з самого початку був достатньо вразливим в контексті різних можливих проявів територіально-політичної дестабілізації. Це пов'язано як з історико-географічними, так культурно-географічними передумовами. І хоча територія Донеччини впродовж XVII–XVIII ст. ввійшла в ареал переважаючого українського розселення, а початки її масового заселення пов'язані з історією українського козацтва, але на відміну від інших районів вирішальне значення в освоєнні цієї території мав розвиток промисловості (Донбас на початку XX ст. перетворився в головну паливну та металургійну бази Росії), що більшою мірою нівелювало українське культурне обличчя не лише донецьких міст, але й робітничих селищ та прилеглої сільської місцевості. Так само порівняно невисоким був і ступінь втягнутості Донеччини в українські державотворчі процеси першої половини XX ст. Російським більшовикам навіть вдалося інспірувати створення тут на початку 1918 року так званої Донецько-Криворізької радянської республіки як противаги українських державницьким прагненням. Перебування в складі УРСР мало сприяло формуванню української ідентичності, хоча район і став батьківщиною низки визначних українських діячів літератури й культури.

Всеукраїнський перепис населення 2001 року зафіксував порівняно невелике переважання етнічних українців (близько 57 %), насамперед завдяки північній частині району, але за значної більшості населення з рідною російською мовою (понад 72%). Достатньо високою в Донецькому макрорайоні була на той час і частка етнічних росіян (понад 38%) (Державний комітет статистики України, 2003). В деяких районах і містах південно-східної частини етнічні росіяни становили на момент перепису більшість. Українській культурній ідентифікації макрорайону не сприяє і велика кількісна перевага громад УПЦ (МП) (Дністрянський, 2006).

Суттєвий вплив на формування політичної ситуації та геополітичної свідомості мала і має специфіка економічного становища району. Зокрема, через

порівняно високий рівень розвитку важкої промисловості на Донеччині найвищий в Україні ступінь урбанізації населення (близько 90 %) і високі темпи його депопуляції. За наявності деяких стратегічно важливих для усієї України виробництв, на Донеччині наростало широке поширення нерентабельних (дотаційних) підприємств та депресивних міст і відповідно – соціально невдоволеного населення. В результаті непрозорих економічних відносин 90-х років в районі сформувались великі фінансово промислові групи, які майже цілком взяли під контроль політичне життя Донеччини та виявили амбіцію до свого керівного становища в Україні. Через це в районі ще більше зростав і так сильно виражений ступінь регіональної самосвідомості на фоні радянської політичної ментальності. Так само визначальною була і переважаюча підтримка місцевих політичних проєктів, а також і комуністичних та маргінально-проросійських політичних сил, якщо вони ідентифікуватися як «наші-місцеві». Електорат українських національно демократичних сил не перевищував 12 %. Ще одна важлива риса геополітичної свідомості населення – переважаюче бачення України як складової радянської імперії. Рівень українського патріотизму є порівняно невисоким, а лояльність до держави визначалася економічними та адміністративно-статусними інтересами.

Через слабку поєднаність Донецького макрорайону з українською державницькою ідеєю Росія навесні 2014 року відносно легко інспірувала на основі проросійських сепаратистських гасел (проєкти «Новоросії», «ЛНР», «ДНР») територіально-політичний конфлікт, жертвами якого, за даними ООН, стало не менше 8 тисяч осіб, а близько 1 млн. жителів покинуло територію регіонів. На кінець 2015 року Україна не контролює ситуацію на більше ніж третині території, у тому числі в регіональних центрах й кількох великих агломераціях (Донецько-Макіївській, Горлівсько-Єнакіївській, Луганській). В результаті Мінських домовленостей (лютий 2015) вдалося домогтися деескалації конфлікту, але інтеграція окупованих територій до складу України є дуже проблематичною як з огляду на агресивну позицію Росії, так і на сформовані засобами масової інформації антагоністичні настрої щодо України. Тому найбільш прогнозованим варіантом розвитку цієї політичної ситуації в найближчий час є її перехід в фазу замороженого конфлікту.

Кримський макрорайон (АР Крим)

Анексований Росією.
Єдиний в Україні регіон, де етнічні українці становили меншість (24,3%), а більшістю були етнічні росіяни (58,3%)

Більшість населення Криму підтримує становище регіону як російської провінції. Перспективи геополітичної переорієнтації на користь України не такі вже й великі. Можливе конституційне означення Верховною Радою України цього регіону як національної Кримськотатарської автономії

Основні риси:

- слабка підтримка незалежного державно-політичного розвитку України;
- залежність від материкової України щодо інфраструктури, транспортного сполучення, забезпечення водою, електроенергією;
- історико-культурна пов'язаність півострова з Україною залишилась недонесеною;
- значний прошарок колишніх військових і партійних пенсіонерів, широке середовище російського Чорноморського флоту;
- проукраїнські політичні настрої найбільше виражені в середовищі кримських татар;
- етнічне українське населення — сильно асимільоване і слабо організоване

Кримський макрорайон (АР Крим) сьогодні анексований Росією, незважаючи на міжнародний осуд таких дій. Формальною підставою анексії став ніби то захист етнічно російського населення (Крим – єдиний в Україні регіон, де етнічні українці за переписом 2001 року становили меншість (24,3%), а більшістю були етнічні росіяни (58,3%) (Державний комітет статистики України, 2003), хоча жодних реальних загроз для них в Україні не було. Попри те, що більшість населення Кримського макрорайону в 1991 році проголосувала за незалежність України, цей регіон завжди відзначався слабкою підтримкою незалежного державно-політичного розвитку України, хоча півострів має велику інфраструктурну залежність від материкової України (і щодо транспортного сполучення, і щодо забезпечення водою, електроенергією). Утверджені в радянській свідомості стереотипи про нібито особливі подвиги кримчан в

Більшість населення Криму мобілізована російською великодержавницькою пропагандою, підтримує теперішнє становище регіону як російської провінції. Перспективи геополітичної переорієнтації на користь України не такі вже й великі

російській і радянській історії стали однією з важливих підвалин радянсько-російського патріотизму та російсько-імперської геополітичної свідомості. Водночас історико-культурна пов'язаність півострова з Україною загалом, не знайшовши інформаційної та політичної підтримки, так і залишилась недонесеною до масової свідомості населення. Демографічною опорою проросійських настроїв був значний прошарок колишніх військових і партійних пенсіонерів та широке середовище російського Чорноморського флоту. На півострові з самого початку незалежності України відкрито діяла добре

організована і фінансована мережа антиукраїнських громадсько-політичних організацій.

Центральна українська влада і не намагалася розширити історико-культурні підстави поєднаності Криму з материковою Україною, розраховуючи лише на економічне та кар'єрне зацікавлення різних впливових кримських груп. В етнокультурному розрізі проукраїнські політичні настрої були найбільше виражені в середовищі кримських татар, депортованих з півострова в 1944 році. За часи незалежності України, яка підтримала повернення кримських татар на свою батьківщину, їхня кількість зросла у понад 6 разів і досягла 12% усієї людності. На півночі Криму відносно більшість населення становлять українці, але етнічно українське населення загалом сильно асимільоване і слабо організоване. Тому за українські національно-демократичні сили, підтримувані, зокрема, і меджлісом кримсько-татарського народу, на парламентських виборах голосувало до 15% виборців.

Очевидно, що сьогодні, попри різні розчарування, більшість населення Криму, мобілізована російською великодержавницькою пропагандою, підтримує теперішнє становище регіону як російської провінції. Перспективи геополітичної переорієнтації на користь України не такі вже й великі. Лише різке погіршення соціально-економічного становища регіону можуть змінити політичні настрої. З огляду на те, що серед організованих груп населення найбільш проукраїнськи налаштованими є кримські татари, їхні позиції могло б зміцнити конституційне означення Верховною Радою України цього регіону як національної Кримсько-Татарської автономії.

Насамкінець зазначимо, що і особливі риси політичних взаємин в південних і східних макрорайонах України, і їхнє ускладнення на початку XXI ст. спричинені як деякими об'єктивними історично-культурними передумовами, так і відсутністю ефективної української внутрішньої геополітики впродовж 90-х років XX ст., а також і цілеспрямованим масштабним геополітичним тиском Росії. Поряд зі зовнішніми чинниками, не меншою загрозою подальшого розвитку політичної ситуації в цих макрорайонах є недостатнє утвердження загальнонаціональної політичної тотожності на фоні збереження радянської ідентичності, поширення російських геополітичних проєктів та розгалуженої мережі антиукраїнських політичних осередків. Реінтеграція окупованих територій до складу України можлива лише у мирний спосіб внаслідок консолідації українського суспільства, міжнародного тиску, зміни соціально-політичної й економічної ситуації в Росії.

Література

1. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України. Львів: Літопис; ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 490.
2. Дністрянський М. С. Суспільно-географічне макрорайонування України: нові методологічні підходи і пропозиції // *Limes*, 2014. Т. 1. С. 11 – 21.
3. Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Державний комітет статистики України, 2003. С. 245.
4. Статистичний щорічник України за 2013 рік. К.: Державна служба статистики України, 2014. С. 533. ■